

بررسی ردیف، قافیه و اوزان دیوان بابا افضل کاشانی

احمد پیشگر*

چکیده:

تدوین فرهنگ تاریخی عروض شعر فارسی به نحوی که بتوان زمان آغاز به کار رفتن یک وزن و سپس میزان کاربرد آن در ادوار بعدی و تعیین بسامد و ترسیم فراز و نشیب موجود در تداول هر یک از اوزان عروضی را به دقت تمام تعیین کرد، امروزه خصوصاً با توجه به وجود چاپ‌های منقح از دواوین و منظومه‌های شعر فارسی، امری بسیار ضروری و مفید به نظر می‌رسد، خاصه از آن جهت که جای چنین فرهنگی-البته با ویژگی‌های مذکور فوق-در حوزه پژوهش‌ها و منابع موجود خالی است. بدیهی است اولین قدم در راه تدوین چنین فرهنگی، بررسی یک یک دیوان‌های شعر فارسی موجود و استخراج نتایج آن به عنوان مواد و عناصر اولیه و اساسی مورد نیاز است. این مقاله، پاسخی است به این نیاز ضروری که در آن دیوان اشعار بابا افضل را از جهت اوزان عروضی بررسی کرده‌ایم. همچنین در این پژوهش، در عین بررسی بسامد بحور و اوزان عروضی اشعار بابا افضل، اقسام ردیف و قافیه و حروف روی در اشعار او نیز مورد دقت، احصا و طبقه‌بندی قرار گرفته و نتایج حاصل ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها:

عروض، بابا افضل، بحور، ردیف، قافیه، اوزان عروضی.

* استادیار دانشگاه محقق اردبیلی / a.paskar@live.com

فصلنامه

کاشان‌شناخت

شماره هفتم و هشتم

پاییز و زمستان 88

درآمد

افضل‌الدین محمد ابن حسن مرقی کاشانی، معروف به بابا افضل، حکیم و شاعر عارف مسلک نیمه دوم سده ششم قمری و نیمه نخست سده هفتم قمری در مرق کاشان به دنیا آمد. سال ولادت او روشن نیست و سال وفات او را نیز با اختلاف آورده‌اند.

بابا افضل یکی از بزرگ‌ترین شاعران در میان حکمای مسلمان به شمار می‌رود و می‌توان او را یکی از دو یا سه تن از برجسته‌ترین رباعی‌سرایان دانست. او در رباعیاتش چند جا تخلص خویش را «افضل» آورده است:

افضل چه نشسته‌ای که یاران رفتند ماندی تو پیاده و سواران رفتند
در باغ نماند غیر زاغ و زغنی سیمین‌بدنان و گل‌عذاران رفتند
(دیوان، رباعی 196، ص 64)

یا:

افضل که ز دیده‌ها نماند خواهد شد در دیده‌اهل دل عیان خواهد شد
گویند که کدخدای این خانه چه شد چون کد برود چه ماند آن خواهد شد
(همان، رباعی 897، ص 65)

برخی رباعیات او را به ابوسعید ابوالخیر، عمر خیّام، اوحدالدین کرمانی، مولوی، خواجه عبدالله انصاری، عطّار و دیگران نسبت داده‌اند و طبق نظر مرحوم دکتر صفا: «بیشتر رباعی‌ها و اشعار او بیان اندیشه‌های حکمی، به‌ویژه هشدار به ناپایداری جهان و ذکر حقایق عرفانی است.» (تاریخ ادبیات در ایران، 427/3)

دیوان اشعار بابا افضل کاشانی که به کوشش مصطفی فیضی و دیگران، از سوی انتشارات زوّار در سال 1363 چاپ شده، دارای 687 رباعی، 11 غزل، 3 قصیده و 2 قطعه است.

شعر او اعمّ از رباعی، غزل، قصیده و قطعه 468 شعر دارای ردیف است و اقسام ردیف دیوان اشعار او عبارت‌اند از:

1. ردیف یک کلمه‌ای: 315 رباعی، 7 غزل و 1 قطعه که در مجموع 323 مورد است. مثال:

اندوه تو دلشاد کند هر جان را کفر تو دهد تازگی ایمان را
دل راحت وصل تو میناد دمی با درد تو گر طلب کند درمان را
(دیوان، رباعی 1، ص 1)

2. ردیف دو کلمه‌ای: 118 رباعی و 1 غزل. مثال:

بر هر که حسد بری امیر تو شود وز هر که فرو خوری اسیر تو شود
تا بتوانی تو دستگیری می‌کن کان دست گرفته دستگیر تو شود
(همان، رباعی 214، ص 70)

3. ردیف سه کلمه‌ای: 22 رباعی. مثال:

از آب و گلم سرشته‌ای من چه کنم وین پشم و قصب تو رشته‌ای من چه کنم
هر نیک و بدی که از من آمد به وجود تو بر سر من نوشته‌ای من چه کنم
(همان، رباعی 401، ص 137)

4. ردیف چهار کلمه‌ای: 3 رباعی. مثال:

دستم ز تو بر دل است مشکل این است پایم ز تو در گل است مشکل این است
من با تو همی، تو با منی، من با تو این واقعه مشکل است مشکل این است
(همان، رباعی 102، ص 34)

5. ردیف پنج کلمه‌ای: 1 رباعی. مثال:

افضل گله‌گو نشد، نکو شد که نشد لب بیهده‌جو نشد، نکو شد که نشد
منت کش چرخ می‌شدی آخر کار کار تو نکو نشد، نکو شد که نشد
(همان، رباعی 198، ص 65)

از ملاحظه موارد فوق چنین استنباط می‌شود که بابا افضل در سرودن اشعار خود از ردیف یک کلمه‌ای بیشترین بهره و از ردیف پنج کلمه‌ای کمترین بهره را برده است.

در حقیقت، شاعران زبان فارسی از ردیف برای تکمیل قافیه و در نتیجه تکمیل موسیقی و وزن شعر سود می‌جویند و کاربرد استادانهٔ ردیف، یکی از عوامل موسیقی شعر و تأثیر آن و در بعضی موارد مایهٔ ایجاد معانی و مضمون‌های تازه و بدیع در ذهن شاعر است. شایان ذکر است که بابا افضل کاشانی نیز در اشعار خود با مهارت خاصی از ردیف استفاده کرده، معانی و مضامین جدیدی ایجاد کرده است و همین امر باعث شده است که بر غنای موسیقی و مفاهیم شعری بابا افضل افزوده شود.

بررسی قافیه در دیوان اشعار بابا افضل

بیشترین قوافی اشعار بابا افضل اسمی و از یک کلمه تشکیل شده و حروف روی آن‌ها عبارت‌اند از:

1. حرف روی «ن»: 127 رباعی، 2 غزل.
2. حرف روی «د»: 106 رباعی، 1 قصیده و 1 غزل.
3. حرف روی «ر»: 79 رباعی، 2 غزل.
4. حرف روی «الف»: 57 رباعی، 2 غزل و 1 قطعه.
5. حرف روی «ت»: 56 رباعی، 1 غزل.
6. حرف روی «م»: 40 رباعی، 1 قصیده.
7. حرف روی «ه»: 34 رباعی.
8. حرف روی «ش»: 32 رباعی.
9. حرف روی «ز»: 27 رباعی، 1 قصیده و 1 غزل.
10. حرف روی «س»: 25 رباعی.
11. حرف روی «ل»: 24 رباعی.
12. حرف روی «ی»: 22 رباعی، 1 غزل.
13. حرف روی «ک»: 21 رباعی.
14. حرف روی «ب»: 8 رباعی، 1 قطعه و 1 غزل.

15. حرف روی «و»: 9 رباعی.
16. حرف روی «ق»: 5 رباعی.
17. حرف روی «ج»: 4 رباعی.
18. حرف روی «غ»: 2 رباعی.
19. حرف روی «گ»: 2 رباعی.
20. حرف روی «ص»: 1 رباعی.
21. حرف روی «خ»: 1 رباعی.
22. حرف روی «ض»: 1 رباعی.
23. حرف روی «ح»: 1 رباعی.

موارد فوق نشان می‌دهد که بابا افضل کاشانی حرف روی «ن» را بیش از بقیه حروف در اشعار خود استفاده کرده است.

اوزان عروضی دیوان اشعار بابا افضل کاشانی

بابا افضل در دیوان اشعار خود دقیقاً از 6 بحور عروضی سود جسته است که به ترتیب عبارت‌اند از: 1. بحر هزج: 687 رباعی، 2 غزل. نمونه‌ای از غزل بابا افضل که در بحر هزج سروده شده است:

برخیز و مرا خممار بشکن وان طرّه مشکبار بشکن
(همان، ص 255، ب 1)

وزن غزل فوق: «مفعولُ مفاعِلُنْ فَعولُنْ» و بحر شعری آن «هزج مسدّس اُخرب مقبوض محذوف» است.

2. بحر مضارع: 4 غزل، 2 قصیده. نمونه‌ای از قصیده بابا افضل در این بحر:
آن مایه بزرگی و آن قبله انام آن از کرم نشان و هنر زو گرفته نام
(همان، ص 251، ب 1)

وزن قصیده فوق: «مفعولُ فاعِلاتُ مفاعِلُ فاعِلُنْ» و بحر شعری آن «مضارع مَثَمَن اُخرب مکفوف محذوف» است.

3. بحر رمل: 3 غزل، 1 قطعه. نمونه‌ای از غزل او در این بحر:

عالم از شرح غمت افسانه‌ای است چشم از عکس رخت بتخانه‌ای است
(همان، ص 243، ب 1)

وزن غزل فوق: «فاعلاتن فاعلاتن فاعلان» و بحر شعری آن «رمل مسدس مقصور» است.

4. بحر مجتث: 1 قطعه، 1 قصیده. قطعه بابا افضل که در این بحر سروده شده است:

نماند قیمت و قدری حیات دنیا را مباحش خیره و برساز کار عجب‌ها را
(همان، ص 242، ب 1)

وزن قطعه فوق: «مفاعلتن فاعلتن مفاعلتن فاعلتن فاعلتن» و بحر شعری آن «مجتث مثنی‌مخبون اصلم» است.

5. بحر خفیف: 1 غزل.

بگسلم از تو با که پیوندم؟ از تو گر بگسلم به خود خندم
(همان، ص 252، ب 1)

وزن غزل فوق: «فاعلاتن مفاعلتن فاعلتن فاعلتن» و بحر شعری آن «خفیف مسدس مخبون اصلم» است.

6. بحر سریع: 1 غزل.

غالیه با عاج برآمیختی مورچه از ماه برآویختی
(همان، ص 258، ب 1)

وزن غزل فوق: «مفتعلن مفتعلن فاعلتن» و بحر شعری آن «سریع مسدس مطوی مکشوف» است.

موارد فوق نشان می‌دهد که بابا افضل کاشانی از بحر هزج در سرودن اشعار خود بیش از بقیه بحور عروضی بهره برده است.

بسامد بحور و اوزان دیوان اشعار بابا افضل کاشانی

بسامد و به کارگیری بحور و اوزان شعری دیوان اشعار بابا افضل به این شرح است:

بررسی ردیف،
قافیه و اوزان دیوان
بابا افضل کاشانی

1. بحر هزج مَثَمَن اِخْرَب مَقْبُوض ابتر: «مفعولُ مفاعِلُن فَع»، «140 مورد».

نمونه‌ای از اشعار بابا افضل در این بحر:

عیبی است بزرگ برکشیدن خود را وز جملهٔ خلق برگزیدن خود را
(همان، ص 6، رباعی 17، ب 1)

2. بحر هزج مَثَمَن اِخْرَب مَقْبُوض مکفوف اهتم: «مفعولُ مفاعِلُن مفاعیلُ فعول»، «108 مورد». نمونه‌ای از اشعار بابا افضل در این بحر:

آرایش مرد عقل و فضل و هنر است با همت مرد سیم و زر مختصر است
(همان، ص 11، رباعی 27، ب 1)

3. بحر هزج مَثَمَن اِخْرَب مَقْبُوض مکفوف محبوب: «مفعولُ مفاعِلُن مفاعیلُ فعیل»، «105 مورد». نمونه‌ای از اشعار بابا افضل در این بحر:

ای آن‌که خیر نداری از عالم ما فارغ بنشین که خرّمی از غم ما
(همان، ص 2، رباعی 3، ب 1)

4. بحر هزج مَثَمَن اِخْرَب مَقْبُوض ازل: «مفعولُ مفاعِلُن مفاعیلُن فاع»، «87 مورد». نمونه‌ای از اشعار بابا افضل در این بحر:

آن را که ز کار بد پشیمانی نیست با او اثری ز لطف یزدانی نیست
(همان، ص 12، رباعی 30، ب 1)

5. بحر هزج مَثَمَن اِخْرَب مَقْبُوض مکفوف محبوب: «مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعیل»، «67 مورد». نمونه‌ای از اشعار بابا افضل در این بحر:

ای آن‌که تو طالب خدایی به خود آ از خود بطلب کز تو خدا نیست جدا
(همان، ص 1، رباعی 2، ب 1)

6. بحر هزج مَثَمَن اِخْرَب مَقْبُوض اهتم: «مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعول»، «62 مورد». نمونه‌ای از اشعار بابا افضل در این بحر:

آن کیست که آگاه ز حسّ و خرد است آسوده ز کفر و دین و ز نیک و بد است
(همان، ص 13، رباعی 34، ب 1)

7. بحر هزج مَثَمَّنْ اِخْرَبْ مَكْفُوفْ اِبْتَرُ: «مَفْعُولُ مَفَاعِيلُ مَفَاعِيلُنْ فَع»، «57»
مورد». نمونه‌ای از اشعار بابا افضل در این بحر:

اندوه تو دلشاد کند هر جان را کفر تو دهد تازگی ایمان را
(همان، ص 1، رباعی 1، ب 1)

8. بحر هزج مَثَمَّنْ اِخْرَبْ مَكْفُوفْ اَزَلْ: «مَفْعُولُ مَفَاعِيلُ مَفَاعِيلُنْ فَاع»، «50»
مورد». نمونه‌ای از اشعار بابا افضل در این بحر:

از تو، به که نالم که دگر داور نیست از دست تو هیچ دست بالاتر نیست
(همان، ص 14، رباعی 38، ب 1)

9. بحر مضارع مَثَمَّنْ اِخْرَبْ مَكْفُوفْ مَقْصُورْ: «مَفْعُولُ فَاعِلَاتُ مَفَاعِيلُ فَاعِلَانْ»، «2»
قصیده، 2 غزل». نمونه‌ای از غزل بابا افضل در این بحر:

دارم دلی مخاطره‌جوی بلاپرست سرگشته رای گمشده عقل هواپرست
(همان، ص 243، ب 1)

این وزن سنگین، باوقار و متمکن، بی‌گمان یکی از پرکاربردترین و فخیم‌ترین
اوزان شعر فارسی است. سعدی و حافظ در محذوف و مقصور این وزن مجموعاً
هر کدام 74 غزل، عطار 48 غزل و انوری 26 قصیده دارد. (فرهنگ کاربردی
اوزان شعر فارسی، ص 241)

10. بحر هزج مَثَمَّنْ اِخْرَبْ مَقْبُوضْ اِهْتَمْ: «مَفْعُولُ مَفَاعِلُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولْ»، «3»
رباعی». نمونه‌ای از اشعار بابا افضل در این بحر:

روزی که برند این تن پر آرز به خاک وین قالب پرورده به صد ناز به خاک
(همان، ص 132، رباعی 388، ب 1)

11. بحر هزج مَثَمَّنْ اِخْرَبْ مَكْفُوفْ اَزَلْ: «مَفْعُولُ مَفَاعِيلُ مَفَاعِيلُنْ فَاع»، «3»
رباعی». نمونه‌ای از اشعار بابا افضل در این بحر:

لازم باشد قیود بعضی به وجود ورنه نشود هیچ ظهوری موجود
(همان، ص 99، رباعی 299، ب 1)

12. بحر هزج مَثَمَن اِخْرَب مَقْبُوض مَكْفُوف اِزَلْ: «مَفْعُولُ مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلُنْ فاع»، «2 رباعی». نمونه‌ای از اشعار بابا افضل در این بحر:

در ملک وجود نیست جز یک موجود واجب به وجود محض و ممکن به قیود
(همان، ص 85، رباعی 259، ب 1)

13. بحر مضارع مَثَمَن اِخْرَب: «مَفْعُولُ فاعِلَاتُنْ مَفْعُولُ فاعِلَاتُنْ»، «دو غزل». غزل زیر در این بحر است:

ای دوست خطّ مشکین برگرد آب منویس
بر آب خطّ مشکین نبود صواب، منویس
(همان، ص 250، ب 1)

14. بحر رَمَل مَثَمَن مَخْبُون مَقْصُور (اصلم مسیغ): «فاعِلَاتُنْ فاعِلَاتُنْ فاعِلَاتُنْ فاعِلَان (فع لان)»، «1 غزل، 1 قطعه». غزل زیر در این بحر است:

هیچ از آرام دل من خبری نیست پدید شب اندوه مرا خود سحری نیست پدید
(همان، ص 246، ب 1)

بحر رَمَل برای بیان مفاهیم عاطفی مثل حزن یا فرح و مانند آن مناسب دارد.
15. بحر مَجْتَثْ مَثَمَن مَخْبُون اصلم (اصلم مسیغ): «مَفَاعِلُنْ فاعِلَاتُنْ مَفَاعِلُنْ فَع لِن (فع لان)»، «1 قطعه، 1 قصیده». قصیده زیر در این بحر است:

گشوده گردد بر تو در حقیقت باز کناره گیر به یکبار از این جهان مجاز
(همان، ص 247، ب 1)

16. بحر سریع مسدّس مطویّ مکشوف: «مَفْتَعِلُنْ مَفْتَعِلُنْ فاعِلُنْ»، «1 غزل». غزل زیر در این بحر است:

غالیه با عاج بر آمیختی مورچه از ماه برآویختی
(همان، ص 258، ب 1)

17. بحر رَمَل مسدّس مقصور: «فاعِلَاتُنْ فاعِلَاتُنْ فاعِلَان»، «1 غزل». غزل زیر در این بحر است:

عالم از شرح غمت افسانه‌ای است چشمم از عکس رخت بتخانه‌ای است
(همان، ص 243، ب 1)

18. بحر رَمَل مَثَمَن محذوف: «فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن»، «1 غزل». غزل زیر در این بحر است:

ای پریشان کرده عمداً زلف عنبربیز را بر دل من دشنه داده غمزۀ خونریز را
(همان، ص 241، ب 1)

نتیجه‌گیری

بابا افضل کاشانی یکی از بزرگ‌ترین شاعران در میان حکمای مسلمان به شمار می‌رود و اشعار او در نهایت روانی و دل‌انگیزی و حسن بیان و رقت معانی و طراوت گفتار است و قسمت اعظم اشعار وی رباعیات اوست که اغلب در مضامین عالی عارفانه و سیر و سلوک و اخلاق و توحید و بیان اندیشه‌های حکمی، به‌ویژه هشدار به ناپایداری جهان و ذکر حقایق عرفانی است.

بابا افضل کاشانی در دیوان اشعار خود 703 شعر اعمّ از رباعی، غزل، قصیده و قطعه دارد که از میان آن‌ها 468 شعر، یعنی 66/57 درصد دارای ردیف است. ردیف یک کلمه‌ای با 323 مورد یعنی 45/94 درصد و ردیف پنج کلمه‌ای دیوان اشعار بابا افضل با یک رباعی یعنی 0/14 درصد بیشترین و کمترین مورد را به خود اختصاص داده‌اند.

بیشترین قوافی اشعار بابا افضل اسمی و از یک کلمه تشکیل شده است. شایان ذکر است که حرف روی «ن» با 129 مورد یعنی 18/35 درصد بیشترین مورد و حروف روی «ص، خ، ض، ه» هر کدام با 1 مورد یعنی 0/14 درصد کمترین مورد را در دیوان اشعار به خود اختصاص داده‌اند.

بابا افضل از نظر انتخاب اوزان عروضی، خوش‌ذوق بوده است، از این جهت که تنوع وزنی او فراوان نیست، اما زیباترین وزن‌های عروضی را برای اشعار خود انتخاب کرده است. نگاهی به بحور و اوزان شعری اشعار بابا افضل حاکی از این است که ایشان در سرودن اشعار خود 98 درصد از بحر هزج و 0/85 درصد از بحر مضارع و 0/57 درصد از بحر رمل و 0/28 درصد از بحر

مجتثاً و 0/14 درصد از بحر خفیف و 0/14 درصد از بحر سریع استفاده کرده است.

نگاهی به بحور و اوزان دیوان اشعار بابا افضل، بیانگر این مطلب است که 699 شعر او یعنی 99/4 درصد در قالب مثنوی و 4 شعر او یعنی 0/57 درصد در قالب مسدس سروده شده‌اند.

منابع

- تاریخ ادبیات در ایران؛ ذبیح الله صفا، انتشارات فردوس، تهران، 1370.
- دیوان حکیم افضل الدین محمد مرقی کاشانی؛ بررسی، مقابله و تصحیح مصطفی فیضی و دیگران، کتابفروشی زوآر، تهران، 1363.
- فرهنگ کاربردی اوزان شعر فارسی؛ حسین مدرّسی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، 1384.
- المعجم فی معاییر اشعار العجم؛ شمس الدین محمد ابن قیس الرّازی، به کوشش دکتر سیروس شمیسا، انتشارات فردوس، تهران، 1373.

